

МАРОКО В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК: ПРЕХОДЪТ ОТ НЕЗАВИСИМОСТ КЪМ ПРОТЕКТОРАТ

Татяна Димитрова

MOROCCO AT THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES: THE TRANSFER FROM INDEPENDENCE TO PROTECTORATE

Tatyana Dimitrova

***Abstract:** The European economic intrusion in Morocco began intensively at the end of the 19th century. Most of the European powers were looking not only for new markets, but also for resources for their growing manufacture. For the Kingdom of Morocco it became harder to react to the growing international pressure, which will hamper the country's sovereignty and as hard for Moroccan leaders to balance between the economic interests of different European powers.*

***Key words:** Morocco, Europe, powers, economics, history, independence, politics.*

Европейското икономическо проникване в Мароко започва интензивно в края на XIX в. Повечето европейски сили търсят не само нови пазари, но и суровини за нарастващото си производство. За Кралство Мароко ще бъде все по-трудно да се противопостави на интензивния международен натиск, който ще ограничи суверенитета на държавата, а за мароканските лидери – да балансират между икономическите интереси на различните европейски сили.

През XIX в. Франция и Англия претърпяват индустриални революции, което е водещ мотив за търсене на нови пазари, още повече, че за индустриалното развитие са необходими и допълнителни суровини. Контролът на повечето международни пристанища е в пряка зависимост от изходящите и входящите търговски сделки на Англия и Франция. Интересите на Франция в Мароко се засилват след окупацията на Алжир и Оран, които се превръщат в отправна точка за френските колониални амбиции в Африка. Връзките на Франция с Мароко се осъществяват непосредствено от френската база в Алжир.

През XIX в. Англия е водещият търговски партньор на Мароко, с най-голям стокообмен в сравнение с останалите европейски сили. Икономическите интереси на англичаните в Мароко се засилват още през XVIII в. и се базират на преки връзки и контакти с регионални вождове и местни лидери [Lugan, B. 1992, p. 178].

Постепенно Мароко става притегателен център за английските и френските икономически интереси. Политиката на тези две държави в Мароко има и друг скрит смисъл, тъй като и Англия и Франция настояват да доминират в търговските контакти в Средиземно море. Мароканският султан Мулай Абделрахман в периода 1822–1859 г. се опитва да запази независимостта на марокан-

ската търговия, чрез издаването на дахири (декрети) [Lugan, B. 1992, p. 200], с които се гарантират мароканските икономически интереси пред Англия и Франция. Султанът разширява търговските отношения, като привлича различни търговски представителства и от други държави. Англия и Франция настойчиво поставят пред султана въпроса за равни търговски и политически права в Мароко.

Мароканските и френските войски се сблъскват за първи път на 14 август 1844 г. След този конфликт престижът на мароканските военни се срива, а султанът на Мароко е принуден да отстъпи пред европейския натиск и да осигури свободен достъп за икономическите интереси на западните сили. Основните търговски сделки, сключвани от Англия и Франция, са свързани с изгодното изкупуване на зърно от Мароко с фиксирани цени. Зърното е крайно необходимо за нарастващото население в Европа и сделките, сключени в Мароко, се оказват печеливши за Англия и Франция.

Постепенно Мароко се превръща в желан пазар за произведените памучни изделия на европейските сили и основна точка за проникване в Африка. Така в края на XIX в. и началото на XX в. значително нараства ролята на мароканските пристанища, които постепенно организират своята дейност под ръководството на европейски търговски представители [Amin, S. 1996, p. 122]. Всяко мароканско пристанище се специализира в износа на определена търговска стока, като Лараче и Казабланка променят своята инфраструктура и се специализират в износа на зърно.

Международното търговско проникване в Мароко се превръща във водеща политическа линия за повечето европейски сили. Именно поради тази причина Танжер придобива статут на международен град, който се специализира в международни превози, поради наличието на голям брой търговци, дипломати, моряци и други чуждестранни представители. Протокът Гибралтар е английско владение и има важна роля като международен посредник между европейските и мароканските търговски взаимоотношения [Arques, E. 2000, p. 132].

Въпреки че търговският обмен в Мароко нараства значително през XIX в., това обстоятелство не оказва особено влияние върху икономическото развитие на Мароко. Нещо повече, след като европейските сили стопират развитието на търговска дейност, мароканските компании започват да изпитват сериозни икономически затруднения. Това довежда до пренебрегването на Мароко от европейските търговски предприемачи.

Франция разпростира търговските си интереси в Маракеш, Фес и Судан, и по този начин измества мароканските търговци, които не могат да издържат на конкуренцията. Това е основната причина, която кара султана да задължи европейските търговски сдружения да използват задължително марокански посредници при търговските сделки. Международният натиск в края на XIX и началото на XX в. е основната причина, поради която мароканският султан е принуден да отстъпи пред исканията на европейските търговски компании [Balout, L. 2001, p. 100].

Сключените първоначални търговски споразумения в Мароко от края на XVIII и началото на XIX в. коренно се различават, тъй като постепенно стават все по-либерални по отношение на отстъпките от страна на местните марокански лидери. През 1856 г. е сключен първият търговски договор с Англия. С него се гарантира безпрепятствено преминаване през територията на френски Алжир и възможност за свободна търговия, което означава отпадане на султанския търговски монопол в Северна Африка [Benavides, M. N., 1996, p. 58]. Англия получава възможност да определя конкретни цени за износа на някои марокански стоки. Това ощетява Мароко, тъй като от държава, която контролира морската търговия в тази част на света, тя изпада в ролята на посредник между останалите африкански страни и Англия.

Франция и Испания също настояват да получат подобни привилегировани търговски взаимоотношения. Именно икономическите привилегии на Англия са основната причина за Испано-мароканската война в Тетуан през 1860 г. Под предлог, че марокански племена са застрашили испанските позиции в Сеута, метрополията започва военни действия. Сключеният мирен договор между Мароко и Испания е неизгоден за първата държава, тъй като Испания получава възможност да разшири границите на Сеута и Мелиля. Мароко отстъпва територията Сиди Ифни на испанците и правото на свободен риболов в този район, и се задължава да изплати на Испания сумата от 100 милиона златни франка заради причинени материални щети по време на сблъсъци в Сеута и Мелиля. Освен това Мароко се ангажира да подпише търговско споразумение, с което позволява на Испания да създаде дипломатическо представителство във Фес [Torres, J. M. C. 2006, p. 49].

За да се задоволят испанските претенции, мароканските власти прибегват до заеми от испански банки. Гаранциите за отпуснатите заеми са свързани с митническите приходи, които Мароко преотстъпва на Испания в продължение на двадесет и осем години. Кредитите са неизгодни и страната в продължение на 28 години пренасочва бюджета си към тяхното изплащане.

Френската политика в Мароко е не по-малко агресивна от тази, която осъществяват другите велики сили. Франция настоява пред мароканските власти за сходни привилегии: твърда цена на мароканския памук, който достига много висока стойност вследствие на Гражданската война в САЩ, консолидиране на френското влияние и свободно движение на търговски стоки на територията на Мароко. На 4 юли 1864 г. при управлението на султан Мохамед IV (1855–1906 г.) е подписан Дахир, с който се обявява свободна търговия за европейските страни на територията на Мароко [Torres, J. M. C. 1992, p. 87]. С този Дахир Мароко теоретично се отказва от всички стопански дейности в полза на европейците.

След подписването на Дахира на територията на Мароко се очертават и търговските зони на Испания, Франция и Великобритания. Главните пристанища в Средиземно море постепенно се контролират от протока Гибралтар, който е владение на Англия. Според изследователите неизгодните търговски договори

облагодетелстват някои местни мароканци, които получават названието „протежета”. Тяхната цел е да защитават интересите на европейските държави в Мароко. Личностите, които притежават статута на привилегировани и на „протежета”, не се подчиняват на мароканските закони, а на законодателството на страната „покровител”. Те не плащат данъци и се ползват с повече привилегии в сравнение с останалото местно население [Miége, J. L. 2000, p. 76].

В резултат на всички преговори в края на XIX в. Мароко се превръща в мишена на европейските сили, които настояват за колониалния контрол на Средиземно море. Интересите, които се проявяват към Мароко, са и в резултат на стратегическото географско разположение, което някои историци наричат „вход към Средиземно море”, а други „врата за проникване в Африка”. Съперничеството на европейските сили в Мароко има и скрит смисъл, който ще предизвика напрежение и политическа криза, която да вкара най-мощните европейските държави във война.

Френските интереси в Алжир нарушават баланса на европейските сили в Средиземноморския регион. Великобритания е първата държава, чиито интереси се засягат, имайки предвид британските владения в Египет и Гибралтар. Правителствата на европейските държави субсидират производителите си и по този начин те получават възможност да продават много евтино своите стоки в Мароко [Miége, J. L. 2000, p. 79]. Колониалната дейност се осъществява във всички сфери, като в селското стопанство европейците купуват земята от местните или се сдружават с тях. Този сектор на производство привлича европейците, защото изисква малко инвестиции, но има значителна ефективност.

Минното дело също е привлекателно за европейските компании, още повече, че тази дейност не е ръководена от султана на Мароко. Европейските компании се договарят директно с регионалните или местните вождове, които получават европейска подкрепа срещу суверенитета на султана в замяна на минната експлоатация. Секторът обаче, който най-много привлича европейците, е търговията [Miége, J. L. 2000, p. 99].

Международните търговски компании налагат постепенно контрол над вътрешните търговски сделки не само в Мароко, но и в цяла Африка. Има документирані случаи, в които европейски дружества започват масово производство на най-разпространените местни продукти, като използват имитиращи съставки. Тези нелоялни практики постепенно изместват традиционните марокански изделия и допринасят за загубите на мароканския бизнес.

Мароканският въпрос постепенно се превръща в остра конфликтна точка между Англия и Франция. Той има подобаващо значение и за другата колониална държава – Испания, чиято „отвъдморска политика” заема важно място в международните отношения.

Що се отнася до изследването на испанската колониална система в Мароко, основните публикации, посветени на управлението на протектората, са на Хосе Луис Виланова [Villanova, J. L. 2004, p. 156] и на Хосе Мария Кордеро Торес [Torres, J. M. C. 1992, p. 133]. Изследването на Торес е почти единствен-

ното в испанската историография, където са разгледани детайлно проблемите, отнасящи се до самата организация на колониалното управление.

Испанските историци, които изследват протектората, посочват като основна причина за засилващия се интерес към Мароко историческия фактор и географската близост с района на Северна Африка, като подчертават, че Испания и Мароко имат „сходна съдба”. Редица автори считат Северна Африка и Мароко като съвсем естествено продължение на Испания на юг [Димитров, С. 2010, с. 186]. Историята на Мароко се възприема като част от историята на Испания, предвид осем века мюсюлманско присъствие в Испания и пет века испанско присъствие на средиземноморския бряг на Мароко (Мелиля е испанска от 1497, а Сеута от 1580 г.) [Gonzalo, R. 1924, p. 3].

Освен двата анклава се прибавят и други малки островчета. Испанската експанзия е и в резултат на кризата в социално-икономическото положение на Иберийския полуостров, която настъпва след загубата на последните колонии в Карибския басейн и Филипините през 1898 г. Острата икономическа и финансова криза, която завладява Иберийския полуостров, принуждава управляващите да проектират експанзия извън метрополията.

Географското дружество в Мадрид, основано през 1876 г., е първата испанска „компания”, която изразява колониалните интереси на метрополията в Африка и по-конкретно в Мароко [Villanova, J. L. 2004, p. 179]. През този период се образуват и многобройни движения и организации, които насърчават испанското проникване в Мароко (т. нар. африканистки движения). Успоредно с това има и много фирми с икономически интереси, които стимулират испано-мароканските търговски взаимоотношения.

В Северна Африка се настаняват множество испански търговски дружества, които инвестират средства в построяването на първите търговски обекти (магазини, ателиета и др.) в по-големите марокански градове [Torres, J. M. C. 1992, p. 147]. Испанската зона в северната част на Мароко е с площ около 20 000 км², но е от изключително стратегическо значение. На север граничи със Средиземно море, на запад с Атлантическия океан, а на юг и югоизток границите достигат до френската зона.

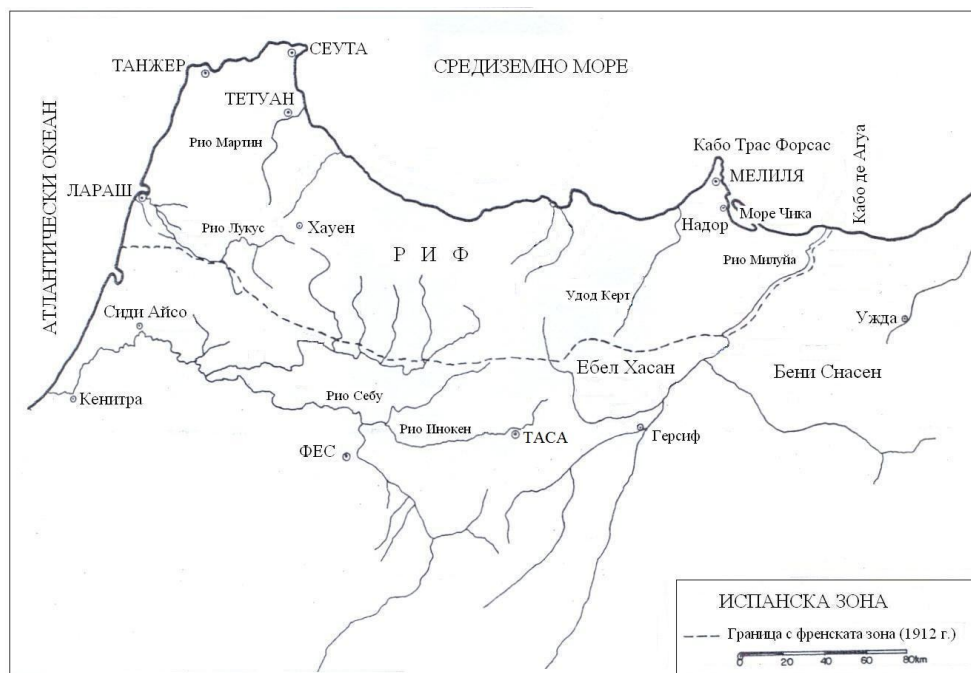
Испанската територия в Мароко играе ролята на буфер между зоната на Френския протекторат, международната зона на Танжер и Гибралтарския проток, който поема голяма част от търговския трафик. В резултат на това географско положение испанската зона придобива изключително значение [Nogué, J., Villanova, J. L. 1999, p. 26]. Територията е предимно планинска и бедна, а обработваемата площ е едва 15% от общата територия на зоната. Индустриалният сектор е слабо развит и се нуждае от много инвестиции.

В испанската зона липсват европейски инвестиции. В Танжер и Фес има такива, които са насочени предимно в газифицирането, водоснабдяването и други дейности, които задоволяват най-вече потребностите на градовете [Roda, R. J. 1999, p. 240]. След подписването на испано-френския договор през ноември 1912 г. Испания придобива правото на протекторат в Мароко (фиг. № 1). В член 1 се твърди, че Испания трябва да окаже помощ на мароканското прави-

телство за въвеждането на всички необходими реформи в сферата на администрацията, икономиката, финансите, съдебната и военната система. За да се изпълни тази мисия, трябва да се организира административна рамка, която да е в съответствие с международните ангажименти, които не противоречат на политическата система на протекторат. Протекторатът изисква запазване на традиционните марокански институции [Villanova, J. L. 2004, p. 63] Испания трябва да организира такива и на Иберийския полуостров, които да са отговорни за управлението в Мароко. Освен това се налага официалните власти да подпомагат развитието и на местните марокански органи.

Фиг. № 1

Граници на Испанския протекторат в Мароко

Испанското колониално завладяване на Мароко има сериозни последици за социалното, икономическото и политическото развитие на страната. Според Седон [Seddon, D. 1979, p. 190] организирането на испанска администрация над рифските племена има двоен ефект. От една страна, се прекъсва традиционният баланс на силите, т.е. някои фамилии изгубват авторитета и властта, която имат преди испанското колониално завладяване. От друга – се появяват нови семейства, които забогатяват и укрепват властта си. И в двата случая колониалната система осигурява върховен орган, който дава възможност за назначаване на нови хора във властта.

В областта Риф съществува така нареченият комплекс „борба за власт”, който се изразява в упражняването на силна политическа власт от определени

фамилии. След устройството на испанския протекторат длъжностните лица се назначават от колониалната администрация, която не се интересува от превъзходството и влиянието на някои фамилии в Риф. Назначените от испанците служители не са застрашени от местните конкуренти, които притежават властта преди колониалния период, когато политическите отношения в Риф са много сложни и неясни.

По време на целия протекторат административната структура е строго фиксирана, а имената на институциите остават непроменени. Испанските административни служители изграждат система с назначаеми служители, които автоматично заменят местната политическа власт, която е изградена от племенни съюзи и договори. [Seddon, D. 1979 a, p. 70].

Испанската административна система е организирана според изискванията на протектората, вследствие на договора от Фес, подписан през 1912 г. Договорът задължава запазване на всички местни институции, което води до двойственост в задълженията на съответните органи. Мароканската администрация е представлявана от Халифа¹. В неговите правомощия е управлението на някои кредитни институции. Освен това той има и законодателни функции, които са строго определени с Дахири (постановления).

Халифът е подпомогнат от пет висши служители. Приоритетни са длъжностите на Visir de los Habus² и Amin el Umana³. Това са ръководителите на различните министерства. Испанските администратори са задължени да наемат хора от марокански произход и по този начин се образува нова класа, която се възползва от привилегиите и предоставените им възможност [Seddon, D. 1979, p. 117].

Начело на испанската администрация е Върховният комисар, който ръководи политическите действия на Испания в областта на протектората (табл. № 1) и има правомощия да издава заповеди и инструкции в областта.

Табл. № 1

Висши комисари, управлявали протектората в Мароко (1913–1956 г.)

Мандат (години)	Титуляр
1913	Фелипе Алфао и Мендоса
1913–1915	Хосе Марина Вега

¹ В администрацията на протектората Халифът заема най-високата политическа и религиозна власт от името на Султана. Според европейските стандарти се приравнява на длъжността министър-председател.

² Visir de los Habus – това е везирът, който отговаря за всички религиозни институции като джамиите, например. Функциите му са свързани с осигуряване на финанси за поддържане на религиозните институции.

³ Amin el Umana – Министър на финансите.

Мандат (години)	Титуляр
1913	Фелипе Алффо и Мендоса
1913–1915	Хосе Марина Вега
1915–1919	Франсиско Гомес Хордана (баща)
1919–1922	Дамасио Беренгер
1922–1923	Рикардо Бургете
1923	Луис Силвела
1923–1924	Луис Айспуро
1924–1925	Мигел Примо де Ривера
1925–1928 (първи мандат)	Хосе Санхурко
1928–1931	Франсиско Гомес-Хордана Соуса (син)
1931 (втори мандат)	Хосе Санхурко
1931–1933	Лусиано Лопес Ферер
1933–1934 (първи мандат)	Хуан Молес
1934–1936	Мануел Рико
1936 (втори мандат, свален след въстание на военните)	Хуан Молес
1936	Артуро Алварес-Булла
1936 (временно началник на бунтовническите войски в Мароко)	Едуардо Каенс де Бурга
1936 (ръководител на испанската армия в Мароко по време на бунта)	Франсиско Франко
1936–1937 (първи мандат)	Луис Йолди Оргас
16 април 1937–1939	Хуан Бейгбедер
1940–1941	Карлос Асенсио Кабанилас
1941–1945 (втори мандат)	Луис Оргас Йолди
1945–1951	Хосе Енрике Варела
1951–1956	Рафаел Гарсиа Валиньо

Източник: Torres, J. M. C. 1992.

През 1927 г. територията на протектората е разделена на пет административни области, които не са окончателно утвърдени. Във всеки регион живеят определен брой племена, всяко от които се ръководи от местни администратори (най-често мароканци). Паралелно с колониалната власт има и мароканска такава, която работи в сътрудничество с Испания. От местната мароканска власт най-важни са позициите на Каид⁴, следван от шейх и мокадем⁵.

Административната организация на племената е изградена в резултат на строго законодателство – резултат на нестабилната ситуация не само в метрополията, но и в окупираните райони. В испанската политическа система настъпват постоянни промени, които неизбежно се отразяват и на политическата ситуация в Мароко. Те са свързани с монархията на Алфонсо XIII, диктатурата на генерал Примо де Ривера, Втората република и управлението на генерал Франко [Villanova, J. L. 2004, p. 64].

По отношение на законодателните реформи – естеството на режима на протекторат изисква необходимостта от съвместно съществуване на две правни системи: от една страна, тази на Испания и от друга – на Мароко, които трябва да функционират съвместно. С налагането на протектората през 1912 г. се премахват някои марокански институции и управленски органи, като Министерството на войната и Министерството на външните работи.

От друга страна, част от мароканските институции се присъединяват към испано-мароканската администрация, която получава името Испано-халифска (Hispano-jalifiana). Тя е отговорна за сектора здравеопазване, образование и организацията на митниците. Функциите на испано-халифската администрация са регламентирани с Указ от 1913 г. [Torres, J. M. C. 1992, p. 124]. Според Х. Торес [Torres, J. M. C. 1992, p. 142] организацията на испанската администрация в протектората зависи от три фактора – малкия размер на площта, бедността и липсата на ресурси и не на последно място задължението да се запазят мароканските институции.

Испанският протекторат структурира административната си система въз основа на закони и постановления, издадени от испанското правителство, министерски заповеди и разпореждания на Върховния комисар и от подзаконовни актове на Генералния секретариат, който се намира в разпореждане на Върховния комисар. Испанското правителство регламентира действията на Върховния комисар, на служителите, назначени в правосъдната система, и на тези, назначени в сферата на финансите. Функциите на Махзена⁶ се свеждат до

---

⁴ Каид (от араб. буквално вожд, предводител) в Алжир, Тунис и Мароко, представител е на централната власт, управлява отделен град, област едно или няколко племена. Каидските институции съществуват още от Средновековието. В Алжир и Тунис са ликвидирани в 50-те и началото на 60-те години на XX в.

⁵ Мокадем (**Mokadem**) – ръководител и организатор на местните племенни събрания.

⁶ Махзен означава централното правителство на султана или държавата.

извършване на общи административни услуги, както и някои традиционни религиозни дейности. [Villanova, J. L. 2004, p. 65–66].

Първоначално испанските власти са поставени под разпорежданията на Главното командване в Сеута, Мелиля и Лараче. След назначаването на Върховния комисар в Мароко тази зависимост постепенно се променя, като се изместват основните центрове на испанската власт. През 1918 г. протекторатът е разделен на Източен и Западен и се управлява от военните командвания на Сеута и Мелиля. Върховният комисар започва да администрира територията през 1927 г. До тогава не са налице испански административни единици. По време на Втората република административната структура отново е променена. Създават се три цивилни района, които включват средно по 15-20 кабила (племена). През 1935 г. е утвърдено разделението на пет региона (Ябала, Лукус, Гомара, Риф и Керт), които остават непроменени до края на протектората [Mateo, J. L. D. 2005, p. 32] (табл. № 2).

Табл. № 2

Административно устройство на Испанско Мароко

Регион	Площ (кв. км)	Столица
Лукус	3.114	Лараш
Йебала	3.038	Тетуан, столица на протектората
Гомара	3.912	Хауен
Риф	3.475	Вила Санхурхо (сега Алусемас)
Ел Керт	6.117	Вила Надор (сега Надор)

Източник: Instituto Nacional de Estadística (Madrid).

Групирането на различните кабили в единна административна единица е нововъведение, което е в резултат на особеностите на режима на протекторат. Това групиране е с цел да се балансират етническите интереси и най-важното да се улесни управлението на областта [Villanova, J. L. 2004, p. 262].

По време на режима на Франко се прилага нова административна организация, която е белязана с интервенционисткия дух на военните и отговаря на неговия авторитарен режим [Morales, V. L. 1976, p. 190].

Администрацията на генерал Франко засилва испанското влияние както в политически, така и в административен план [Mateo, J. L. D. 2003, p. 72]. През този период много изследователи твърдят, че в многобройните постановления, издадени от генерал Франко, липсва последователност и съгласуваност в колониалната политика. В административните структури преобладава назначаването на военни служители. Позициите на Върховния комисар се ограничават до минимума, а Франко отнема функциите на одиторите, които са представители на кабилите.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Димитров, С. 2010 – С. Димитров. Мароко – политикоеографска характеристика. – В: Междукултурен диалог и образование в Балканите и Източна Европа. Велико Търново, 2010, 181 – 194. [S. Dimitrov. Maroko – politikoeografska karakteristika. – V: Mezhdukulturen dialog i obrazovanie v Balkanite i Iztochna Evropa. Veliko Tarnovo, 2010, 181 – 194.]

Amin, S. 1996 – S. Amin. La historia de Marruecos. Valladolid, 1996.

Arques, E. 2000 – E. Arques. El momento de España en Marruecos. Madrid, 2000.

Balout, L. 2001 – L. Balout. Los intereses las potencias europeas en África. Madrid, Rialp, 2001.

Benavides, M. N. 1996 – M. N. Benavides. Colonización española del Norte África. Valladolid, 1996.

Gonzalo, R. 1924 – R. Gonzalo. Política de España en África. Calpe, 1924.

Lugan, B. 1992 – B. Lugan. Historie de Maroc. Paris, 1992.

Mateo, J. L. D. 2003 – J. L. D. Mateo. La “hermandad” hispano-marroquí, política y religión bajo el Protectorado español en Marruecos (1912–1956). Barcelona, 2003.

Mateo, J. L. D. 2005 – J. L. D. Mateo. Protectorado español en Marruecos (1912–1956). Barcelona, 2005.

Miége, J. L. 2000 – J. L. Miége. Le Maroc et L’Europe (1830–1894). Tomos I al V. Paris P.U.F., 2000.

Morales, V. L. 1976 – V. L. Morales. El colonialismo hispano-francés en Marruecos (1898–1927). Madrid, Siglo XX², 1976.

Nogué, J., Villanova, J. L. 1999 – J. Nogué, J. L. Villanova. La zona norte del Protectorado español en Marruecos. Editorial Milenio, Barcelona, 1999.

Roda, R. J. 1999 – R. J. Roda. Evolución económica y transformaciones sociales de la vida Marroquí. Madrid, 1999.

Seddon, D. 1979 – D. Seddon. Le conflit sur la terre à Zaio (Rif Oriental). – In: B.E.S.M., 1979.

Seddon, D. 1979 a – D. Seddon. Labour migration and agricultural development in Northeast Morocco: 1870 – 1970. – The Maghreb Review. Vol. 4, n° 3, 1979, 69–77.

Torres, J. M. C. 1992 – J. M. C. Torres. Organización del Protectorado español en Marruecos. Madrid, 1992.

Torres, J. M. C. 2006 – J. M. C. Torres. Historica de las Campañas de Marruecos. 3 tomos. Madrid, 2006.

Villanova, J. L. 2004 – J. L. Villanova. El Protectorado de España en Marruecos. Organización política y territorial. Edicions Bellaterra. Barcelona, 2004.